

MIGUEL SANTOS MOLINA. L'EXILI INTERIOR D' UN SOCIALISTA

MIGUEL SANTOS MOLINA. THE INTERNAL EXILE OF A SOCIALIST

VICENT GRAU I REIG

Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals.

Universitat Jaume I

vicent_grau@yahoo.es

RESUM

A través de la biografia de Miguel Santos Molina, en primer lloc, podem resseguir el llarg procés de formació de la classe obrera castellonenca. En segon lloc, hi podem constatar el procés de desenganxament del moviment obrer del republicanisme de Fernando Gasset i de la seua funció *tribunícia*. Altrament, amb la persona de Miguel Santos es trenca el mite del «Castelló liberal» i s'imposa progressivament la realitat d'un Castelló de predomini socialista. A més a més, i com a conseqüència de la influència del republicanisme valencianista, una part de l'esquerra marxista acceptarà l'autonomia del País Valencià, tot trencant amb el model d'Estat centralista jacobí. A partir del 14 de juny de 1938, Miguel Santos sofrirà, en la seua persona, totes les característiques de la repressió franquista en la vessant de l'anomenat *exili interior*.

Paraules clau: Miguel Santos Molina, exili interior en la postguerra, dirigent obrer en *La Unión*, socialista reformista, pacte amb els republicans, actuacions en la Dictadura de Primo de Rivera i la Segona República.

ABSTRACT

Through the biography of Miguel Santos Molina, in the first place we can follow the long process of the formation of the working class of Castelló. Secondly, we can see the process of the detachment of the workers' movement from the republicanism of Fernando Gasset and from its tribal function. In addition, the character of Miguel Santos breaks the myth of "liberal Castelló", gradually imposing the reality of a predominantly socialist Castelló. In addition, and as a

result of the influence of Valencianist republicanism, part of the Marxist Left would accept the autonomy of the Valencian region, breaking with the model of a centralist Jacobin State. After 14 June 1938, the person of Miguel Santos would suffer all the characteristics of the so-called internal exile aspect of Francoist repression.

Key words: Miguel Santos Molina, post-war internal exile, workers' leader in La Unión, reforming socialist, pact with the republicans, actions during the Primo de Rivera dictatorship and the Second Republic.

1. Un injust expedient sumaríssim per a un socialista

Miguel Santos Molina és una de les figures més importants del socialisme castellanenc, si més no, almenys de la dècada dels trenta. Va ser, en primer lloc, un líder sindicalista ugetista carismàtic. A més, la trajectòria de la seua vida plasma i representa en la seua persona, el llarg procés de formació de la classe obrera castellanenca.

Acabada la Guerra Civil a Castelló, el 14 de juny de 1938, la persecució que va patir representa el tipus de repressió franquista anomenat *exili interior*, mitjançant l'estudi de la persecució que Miguel Santos va rebre, malgrat ser considerat per tothom una persona enemiga de la violència.

L'expedient del consell de guerra que se li va fer demostra que la historiografia hauria de donar molta més importància, a l'hora d'analitzar la repressió franquista, a la vessant de persecució interna que el franquisme va fer sobre les persones no addictes al règim, ja que realment representava un assassinat psicològic i polític, tot complint l'objectiu de l'holocaust polític que s'havia plantejat el règim. Per una visió més científica dels efectes de la repressió franquista, cal valorar molt més l'anomenat *exili intern* concretat aquest en: l'exclusió social, els desterraments, les confiscacions, etc.

Cal fer una visió més global de la repressió i no centrar-se sols en les eliminacions físiques o assassinats de Franco. Aleshores, cal concloure que en Miguel Santos es compleix també allò que va dir Mola, ideòleg de l'alçament, el mateix 19 de juliol: "*sembrar el terror eliminando sin escrúpulos a todos los que no piensen como nosotros.*"¹

Si tenim en compte que la justícia militar franquista absorbia, gairebé en la seua totalitat, la jurisdicció civil a mesura que les tropes franquistes conquistaven els territoris, aleshores els tribunals militars, desvinculats de la jurisdicció ordinària, es converteixen en l'instrument fonamental de la repressió política.

1. Instrucció reservada signada pel general Mola el 19 de juliol de 1936.

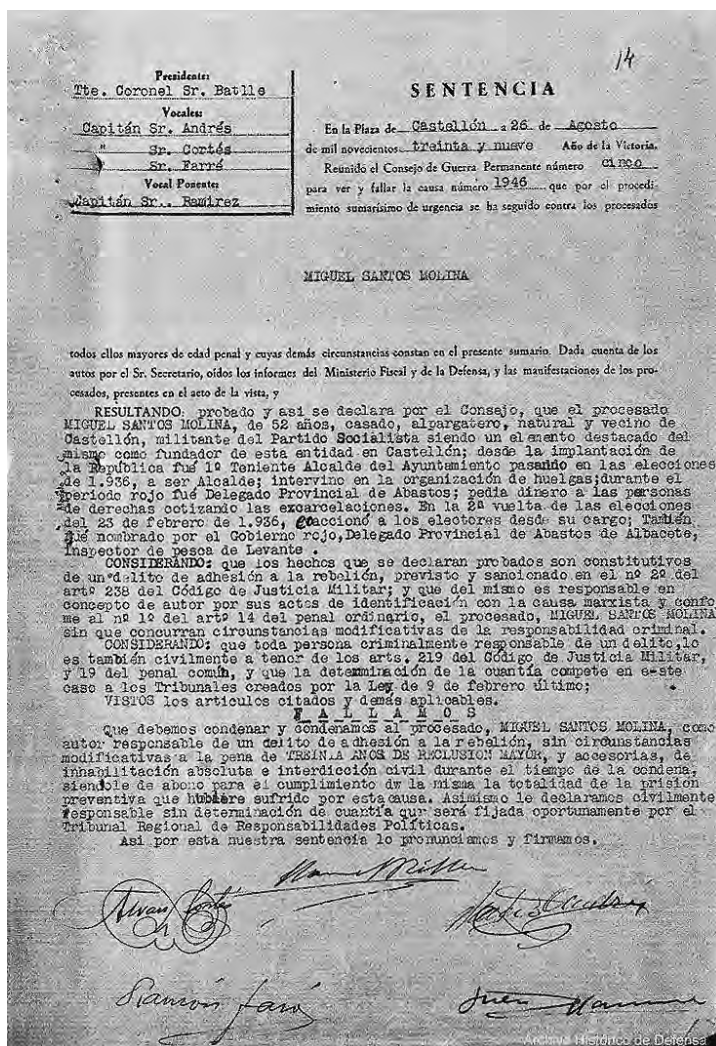

FIGURA 1. Testimoniatge de condemna a Santos Moliner, per la jurisdicció militar: Arxiu Històric Provincial de Defensa de Castelló, causa N°1946-C.

Cal recordar que tot aquell que es va oposar al colp d'Estat del 18 de juliol, com va fer Miguel Santos, va ser tractat com a culpable d'incompliment de l'article 237 del Codi de Justícia Militar que castigava molt durament la rebel·lió. Ens trobem, doncs, amb "la justícia al revés"; ja que els qui s'havien rebel·la't contra el Govern legítim i constitucional condemnaven, per rebel·lió, tots i totes que havien restat lleials.

Miguel Santos va ser víctima d'un consell de guerra sumaríssim. Els consells de guerra acceleraven els tràmits i reduïen les facultats de

defensa. La indefensió era pràcticament absoluta, fins al punt que els acusats desconeixien fins al moment del judici els càrrecs que els imputaven.²

La vista era pública i els consells de guerra solien ser col·lectius, solament en casos excepcionals, com és el cas de Miguel Santos, quan la transcendència política de l'acusat era molt gran, se celebraven consells de guerra individuals. Cal ressaltar algunes dates biogràfiques de Santos Molina per a concloure que era lògic que se li fera un consell de guerra individual i excepcional.

Miguel Santos Molina va néixer a Castelló el 1887. Era de professió espadenyer. Tenia 52 anys el 1939 quan va ser jutjat i condemnat per un *consell de guerra*, el 26 d'agost de 1939, a la *pena de treinta años de reclusión mayor*.³

Va començar a militar en el PSOE i la UGT en l'any 1912, segons ell mateixa explicà en el susdit sumaríssim. Va ser regidor socialista a l'Ajuntament de Castelló durant gairebé tot el període de la Segona República. El 1924 ja era president del Centre Obrer *La Unión* (a partir d'ara COU).

Quan va començar la Segona República, el 14 d'abril de 1931, el lideratge de Miguel Santos dintre del camp socialista arribava al seu cim, ja que era el secretari del COU i alhora regidor de l'Ajuntament de la capital. Era també secretari, des de 1932, de la *Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexos d'Espanya*, organitzada com a *Federació Nacional d'Indústria de la UGT*, amb seu a Castelló.

Després del triomf del Front Popular i durant només 3 mesos: març, abril i part de maig, va ser alcalde de Castelló. Després, el sector més revolucionari i les Joventuts Socialistes convertides en JSU (Joventuts Socialistes Unificades) el substituïren de la primera línia. El socialistes partidaris de Largo Caballero —José Castelló-Tàrrega i Josep Hernández Merlos— van passar a ocupar l'hegemonia dintre del socialisme castel·lonenc.

Per tant, Miguel Santos, en el PSOE formava part de la tendència centrista del partit, no era del sector revolucionari, com ell mateix afirmà en la seua declaració que figura en l'expedient del sumaríssim.⁴ El seu líder no era Largo Caballero, sinó Indalecio Prieto. Potser per això, sent alcalde de Castelló, Prieto, a l'abril de 1936, va fer un important míting al Teatre Principal.

2. El procediment començava amb l'ordre d'inici dels expedients per l'auditor, a partir del informe dels ajuntaments, les comandàncies de la Guàrdia Civil, els caps locals de la Falange, el capellà de la localitat i les denúncies dels veïns. Els tribunals estaven constituïts només per militars. Per a més informació cal llegir el llibre de ARMENGOT, T., PORCAR, J. L., i TORRES, R.C. (2008): *La repressió franquista al País Valencià Borriana i Manises*, Tres i Quatre, València, especialment les pp.15-79.

3. Arxiu Provincial de Defensa de Castelló (a partir d'ara APDC), causa Núm.1946-C.

4. Ibídem.

Santos, al llarg de la Segona República, va ser sempre partidari del pacte amb els republicans, ja que pensava que calia desenvolupar i acabar de realitzar la revolució *democràtica liberal i burgesa*. Cal no oblidar que la lectura historiogràfica que feia l'esquerra marxista de la Segona Internacional d'aleshores, i també els republicans d'esquerres, és a dir, Azaña, era que el segle XIX havia sigut inútil, perquè s'havia fet una revolució liberal incompleta i calia aleshores acabar-la i desenvolupar-la amb mesures anivelladores que milloraren la situació de la classe obrera, abans d'iniciar la revolució socialista.⁵

La major part de la seua vida es desenvolupà dintre del moviment societatari de la capital castellanenca. Fou un dels creadors del nou Centre Obrer castellanenc, és a dir, aquell que es nomenà *Centro Obrero La Unión*. Aquest va rebre el nom de la *Unión* perquè aplegaria, d'aleshores ençà, totes les associacions obreres de resistència al capital, és a dir, les controlades pels republicans i les hegemunitzades pels socialistes. Aquest nou COU unitari va ser legalitzat amb data posterior a 1905.

Miguel Santos començà la seua trajectòria com a membre del susdit centre, tot sent el president de l'Associació de *Alpargateros* de Castelló, una associació encara amb força dintre de *La Unión*, ja que el cànem a Castelló era el conreu més important, si més no, a l'horta de Castelló. Va ser a partir de la *dècada daurada de la taronja*, 1920-1930, quan aquest conreu i la seua indústria espadenyera van començar a ser desplaçats també de l'horta de Castelló, ja que de la resta s'havien imposat els cítrics. Per tant, el 1930 aquest conreu i la seua indústria espadenyera encara tenia una certa importància.

L'origen de Santos Molina com a líder obrer és el de l'avantguarda obrera artesana que es va desmarcant dels republicans durant la Segona Internacional. El seu principal mèrit és el d'haver resseguit tot el procés de desenganxament del moviment obrer societatari de la influència republicana, però també del gremialisme, a fi de poder crear un sindicat de classe. Aquest desenganxament del gremialisme s'aconseguí plenament al setembre de 1936.

Tot amb tot, segons el mateix expedient sumaríssim d'urgència núm. 1946-C, se'l considerava, fins i tot, el creador del PSOE a Castelló: "*militante del Partido Socialista, siendo un elemento destacado del mismo como fundador de esta entidad en Castellón.*"⁶

A més a més, cal recordar que aquest expedient sumaríssim de Miguel Santos confirma totes les característiques de la repressió franquista. En primer lloc, cal dir que aquesta era un instrument per apuntalar

5. Pel que respecta al tipus de republicanisme d'Azaña que dóna prioritat a la necessitat d'acabar la revolució liberal cal llegir el llibre de TUÑÓN DE LARA, M. (1970): *Medio siglo de Cultura Española (1885-1936)*, Tecnos, Madrid, especialment el capítol 13, pp.240-267.

6. *Ibidem*.

el règim franquista mitjançant un sistema polític basat en el terror i en la persecució.

En segon lloc, cal afirmar, a través d'aquest expedient, que aquesta repressió significà un *holocaust polític*, ja que es tractava d'eliminar tots els enemics polítics, ja fóra físicament, mitjançant assassinats o mitjançant una persecució que podríem qualificar d'autèntic "exili interior". Miguel Santos va sofrir una gran persecució i un autèntic calvari.

En tercer lloc, la repressió que va sofrir Miguel Santos és un terrorisme d'Estat; ja que és l'Estat el que organitza l'holocaust polític amb mesures legals i òrgans repressors que signifiquen la destrucció de l'Estat de dret; atès que se li aplicà una justícia que no contemplava cap condició que pogués representar un judici democràtic i legal amb les garanties necessàries. Ni tenia una defensa neutral, ni tampoc podia organitzar la seua defensa. El seu va ser una paròdia de judici.

Mitjançant el procés seguit contra ell es pot demostrar que la repressió franquista ni tan sols volia aplicar la *Llei del Talió*, ja que, en el cas de Miguel Santos, no sols ell no havia assassinat a ningú ni havia col·laborat amb cap txeca; sinó que va salvar moltes persones de la seua possible execució, tal com expliquen molts testimonis i la mateixa defensa que era un militar, en el seu judici: "*Porque en ocasión de estar detenido... (Francisco Segarra Marco) fue Santos el que hizo... para que fuera puesto en libertad, presentandose un día...con un coche en la Prisión de Segorbe diciendole al declarante ...que ya podía salir que estaba en libertad.*"⁷

L'única acusació que es va poder mantindre és la d'auxili a la rebel·lió, és a dir, aquella que s'aplica a totes i tots que havien ocupat algun càrrec des de l'octubre de 1934 durant la Segona República; malgrat que els qui s'havien rebel·la't contra el Govern legítim eren els mateixos franquistes, tal com ja hem dit.

Després d'estar un any de presó preventiva a Castelló, Santos va passar per un autèntic calvari. Primerament, es va aplicar la sentència del 26 d'agost de 1939 que deia bàsicament:

Debemos condenar y condenamos al procesado, Miguel Santos Molina, como autor responsable de un delito de adhesión a la rebelión, sin circunstancias modificativas a la pena de *Treinta Años de Reclusión Mayor*, y accesorias, de inhabilitación absoluta e interdicción civil durante el tiempo de la condena...

Cap de les acusacions que se li van fer en aquest consell de guerra com ara: saquejos, txeques, incendi de la l'església de Santa Maria, etc., es va poder demostrar. Santos va arribar a dir en la seua declaració que era enemic del desordre i dels actes violents: "*pués es enemigo de todo*

7. Ibídem.

desmán".⁸ El dia 17 de gener de 1940 se'l jutjà per responsabilitats polítiques i com que era insolvent no se li va poder ficar cap multa.

Amb data del 10 de juliol de 1940 el capità general de la III Regió Militar li permuta la pena de 30 anys a 10 anys de presó. El 12 d'abril de 1941 el mateix capità general li concedeix la condició de presó atenuada.

Amb data 21 de juny de 1941, a més de la repressió física en la persona de Miguel Santos, produïda per la justícia militar, se li aplicà l'ultra repressió més econòmica i social derivada de l'aplicació de la llei de responsabilitats polítiques. Segons afirma Fernando Peña, Miguel Santos Molina, va ser una de les 6.240 persones afectades per l'aplicació d'aquesta llei: *"En la provincia de Castellón hay constancia documental de la implicación de 6.240 personas en la jurisdicción especial de responsabilidades Políticas en el período 1939-1945"* (Peña, 2010:284).

Com que les acusacions contra Santos al llarg del temps no es podien mantindre, el 24 de maig de 1941 surt de la presó, però és desterrat a Barcelona i obligat a presentar-se al jutjat militar. Tal com es palesa era, doncs, una persecució continuada.

A l'abril de 1946 demana un indult, aleshores ja tenia 57 anys i estava força envellit, aquest indult se li concedeix l'11 de maig de 1946... Tal com diu el susdit indult es considerava provat que no ha participat en cap mort, ni violacions i d'altres fets repugnants. D'aleshores ençà estarà en llibertat, però condicional. Finalment el capità general de la III Regió Militar l'indultà totalment el 23 de maig de 1946. Aleshores fins i tot fou indultat de l'anomenat "accessoris".

Tot plegat representà un calvari i una mort psicològica... La repressió havia complit el seu objectiu: l'eliminació de l'enemic polític, tot aplicant l'assassinat psicològic i l'exclusió política. Aquesta repressió va ser força eficaç no sols envers ell mateix, sinó que gravità en tota la seua família i els seus descendents... La por continua: he intentat posar-me en contacte amb els seus descendents i a hores d'ara encara tenen por i no he pogut fer-los cap entrevista.

2. Miguel Santos: la Primera Guerra Mundial i el Trienni Bolxevic

Miguel Santos, durant el context de la Primera Guerra Mundial, va ser la persona encarregada d'aplicar la doble tàctica dels socialistes castellanencs en aquella conjuntura d'hegemonia total del republicanisme gassetista, aquesta doble tàctica consistia: d'una banda, pactar políticament amb Fernando Gasset i anar col·ligats a les eleccions municipals tot donant-li la funció "tribunícia" als republicans gassetistes; per l'altra, era

8. Ibidem.

partidari d'atacar-lo dintre del COU com a representant i líder de la burgesia comercial castellonenca.⁹

Santos és, doncs, un líder obrer que assoleix la identitat de classe, sobretot, a través de les experiències de lluita en el context de la Primera Guerra Mundial i mitjançant les celebracions del Primer de Maig a Castelló. Durant aquestes celebracions es donaven conferències en les seues vigílies, consignes obreres i discussió de manifestos que menaven a assolir una cultura obrera al voltant de les celebracions de les manifestacions.

Una de les seues primeres arengues polítiques i sindicals va ser animar els presidents, i les distintes directives de les 18 associacions que tenia el COU, a participar en la campanya societària de lluita promoguda per la UGT contra la carestia de la vida i la manca d'aliments. Aquesta campanya s'incrementaria amb la crisi en el sector dels cítrics, sobretot d'ençà 1917 pel bloqueig alemany.

Tot plegat impulsà un gran moviment vaguista i associatiu, tot i que la seua era una societat d'artesans, és a dir, obrers més propis de la Primer Internacional. Aleshores Miguel Santos, com a bon obrer artesà, potenciarà sempre la unitat d'acció, dintre del Centre Obrer, amb la CNT. L'Associació d'*Alpargateros*, que ell presidia, tot i conservar la seua autonomia; no obstant estava majoritàriament adherida a la UGT:

...Santos anuncia que el próximo día 13 reunirá a la Sociedad de Alpargateros con el exclusivo objeto de inculcar a la misma en el verdadero sentido de esta campaña, alentando al propio tiempo a todos los aquí reunidos, para que cada uno se convierta en un verdadero propagandista de lo que sienten nuestras inmensas necesidades actuales.¹⁰

En data de juliol de 1916, el nostre biografiat ja va ser elegit membre per a formar part de la comissió organitzadora dels diferent actes de lluita i protesta per a posar en pràctica la susdita campanya contra la carestia de la vida: "*Se procede a la designación de los compañeros que han de engrosar la referida Comisión resultando elegidos los siguientes: Santos, Arrufat, Lleó y García.*"¹¹

Una de les característiques personals que més ressalta de la seua personalitat és la moderació i la prudència. Aleshores quan el COU va voler

9. Aquesta nova burgesia va ser l'hegemònica durant prop de 50 anys; ja que dominava l'Ajuntament des de molt prompte, molt més prompte que a València, tot arrabassant el control municipal al Cossi amb la llei del sufragi universal masculí de 1890. Pel que fa als treballadors cal recordar que a les darreries del segle XIX i fins aproximadament 1914 aquests estaven molt vinculats als republicans, especialment al líder republicà, González Chermà, fins el 1896. Aquest líder era republicà federal intransigent, una mena de socialista utòpic. Després de 1896 el lideratge passà a Fernando Gasset, amb una composició de la militància més burgesa i universitària...

10. Arxiu Nacional Històric de Salamanca, Guerra Civil a partir d'ara ANHSGC, P-S.caixa 28, Castelló. Assamblea de Directivas del Centro Obrero *La Unión* de Castelló, data 11/7/1916.

11. *Ibidem*.

organitzar una escola nocturna i un grup de teatre, ell afirmà que calia no agreujar la situació de les associacions amb més dificultats econòmiques: *“está conforme que se lleven a la práctica esta clase de proyectos, siempre que ello no ocasione gastos a las sociedades, ya que sus cajas se encuentran en estado económico muy precario.”*¹²

A les lluites contra la carestia de la vida, produïda per la inflació com a conseqüència de l'exportació d'aliments i productes industrials als països bel·ligerants de la Primera Guerra Mundial, a partir del mes d'agost de 1917 s'incorporà la lluita societària per l'amnistia dels empresonats politicosocials després de la vaga general d'agost de 1917, però també contra la desocupació: *“dadas las actuales circunstancias anormales por las que atraviesa España, en lo que afecta a la crisis de trabajo y carestias de las subsistencias.”*¹³

Mitjançant totes aquestes lluites: Miguel Santos Moliner, Francisco Llorens, Peirats i d'altres, aniran conformant el segment de la classe obrera castellonenca capdavanter del moviment obrer i, ahora, seran els líders-mestres dels treballadors nouvinguts; és a dir, aquells llauradors arruïnats de l'interior castellonenc per la crisi del vi, a hores d'ara convertits, en jornalers collidors de taronja. Més tard també seran l'avantguarda del moviment obrer durant la Segona República.

Miguel Santos fou un lluitador societari incansable. El seu pacifisme i la seua solidaritat el portà a exigir que en el *Dia Internacional del Treball* de 1917, i durant la manifestació obrera, les banderes portaren crespons negres en senyal de dol per les morts produïdes com a conseqüència de la Primera Guerra Mundial: *“Santos se muestra conforme en lo que afecta a los crespones negros, pero que las banderas deben llevarse desplegadas y bien altaneras, como anunciando las ansias de lucha societaria.”*¹⁴

El comportament de Santos i del conjunt del COU de Castelló confirmen la tesi de Joan del Alcázar, basada en el fet que l'anomenat *Trienni Bolxevic* (1918-1921) ací al País Valencià es pot considerar només una època d'intensos avalots contra la carestia de la vida i l'augment dels preus dels articles de primera necessitat, atès que no hi ha un projecte revolucionari en marxa ni la classe obrera valenciana intenta conquerir el poder polític de forma revolucionària. Tanmateix, sí que es donava una gran esperança que menava a una gran mobilització societària, ja que es té un model revolucionari a imitar i s'ha demostrat que la revolució socialista sí que és possible, perquè a Rússia ha triomfat la revolució bolxevic.¹⁵

12. Ibidem.

13. AHNSGC, caixa 28, Llibre d'Actes de les Assemblees de Directives, data:11/7/ 1916.

14. ANHSGC, P-S, caixa 28, Castelló. Asamblea de Directivas del Centro Obrero *La Unión*, data 24/4/1917.

15. Per a més informació sobre la tesi de J. DEL ALCÁZAR cal llegir: «La Primera Guerra Mundial i la dictadura de Primo de Rivera» dintre de RUIZ, P., (coord) (1990): *Història del País Valencià, Època Contemporània*, Edicions 62, Barcelona, Volum Vè.

Aleshores, Miguel Santos Molina, com a militant del sector oficialista del PSOE, i en plena fase de lluita societària força intensa en la conjuntura de 1919, encara reconeix a Fernando Gasset¹⁶ la seua *funció tribuniàcia*.¹⁷ Aquesta funció consistia en el fet que el moviment obrer valencià atribuïa als republicans la representació política i la defensa de les seues reivindicacions, ja que els obrers només havien de centrar-se en la lluita econòmica i sindical i no en la representació política. Això es donava perquè el PSOE era encara una organització molt dèbil electoralment, a més, els socialistes coincidien amb els republicans que calia aconseguir com a primer objectiu la democratització del liberalisme oligàrquic de la Restauració.

Tot seguint aquesta estratègia Santos demanarà a Fernando Gasset que defense les propostes del Centre Obrer en la reforma de la *Llei de la Agulla* a les Corts de Madrid: “Santos manifiesta que hay una ley sobre el trabajo de la aguja... El Sr. Gasset...nos mandará un ejemplar...para que lo estudiemos y le mandemos aquellas enmiendas ó modificaciones que creamos convenientes para él presentarlas...”¹⁸

Altrament, tal com ja hem dit, a través d’aquest líder i de la seua lluita podem resseguir pràcticament tota l’evolució del llarg procés de formació de la classe obrera castellonenca. En aquest procés de formació de la classe obrera castellonenca, ell i la seua generació van ser un subjecte actiu de primer ordre; tot complint-se les tesis de Manuel Pérez Ledesma i Rafael Cruz pel que fa a la importància que van tindre no sols les experiències dels mateixos obrers en les seues lluites —aspecte ressaltat per E. P. Thompson—, sinó també la cultura en aquest procés de formació; atès que la formació de la *identitat de classe* esdevé un procés d’història política i cultural i no sols d’història econòmica.¹⁹

A partir de la Revolució d’Octubre de 1917, doncs, el moviment obrer castellonenc anirà assolint, de forma més ràpida, la seua autonomia respecte els republicans. Tanmateix encara Miguel Santos Moliner seguirà sent el representant de l’aparell del PSOE. Aleshores els socialistes treballen gairebé només dintre d’un centre obrer societari. Santos seguirà atacant tàcticament els republicans com a burgesos, amb uns interessos

16. Fernando Gasset era el líder carismàtic dels republicans des de 1896 a Castelló, que va ser quan va morir el primer líder republicà, és a dir, en González Chermá.

17. Per a més informació sobre la funció «tribuniàcia» dels republicans durant el període d’entreguerres cal llegir l’article de REIG, R.: “En el Periodo de Entreguerres” dintre de PIQUERAS, J. A. i CHUST, M. (1996): *Republicanos y Repúblicas en España*, Siglo Veintiuno editores, Madrid.

18. ANHSGC, P-S.caixa 28, Castelló. Llibre d’Actes de l’Assemblea de Directives del COU, data 18/6/1919 p. 93.

19. Pérez Ledesma i Cruz, R. parteixen de la idea que en la formació de la classe obrera, la cultura hi juga un paper de primera categoria i que en la seua formació la identitat de classe va constituir tot un procés “d’història política i cultural” i no sols d’història econòmica, tal com fins aleshores es venia considerant. Per a més informació cal llegir l’obra de PÉREZ LEDESMA i CRUZ, R. (eds.) (1997): *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Alianza Universidad, Madrid.

contraris als drets dels treballadors i de les treballadores. Per exemple, respecte la vaga dels flequers, es queixa de l'escassa sensibilitat de les autoritats, representades pels republicans de Gasset, respecte la carestia de les subsistències bàsiques, tot defensant els interessos de la burgesia de la fleca: "*Santos propone que se oficie a las autoridades gubernativas y municipales protestando de la indiferencia ...con respecto á lo que afecta a la subsistencia.*"²⁰

Fins i tot, malgrat ser encara força jove, tindrà un gran paper en resoldre les dificultats de la convivència de les dues sindicals dintre del COU: la Revolució Bolxevic produirà en ell, com a representant de l'aparell del partit, sensacions diverses; però sobretot prudència i amargura, perquè hi havia la por que Rússia abandonés la Primera Guerra Mundial tot dificultant el triomf dels aliats contra Alemanya.

La intensa mobilitat de la classe obrera es palesava també en un augment de les associacions obreres que s'incorporen al COU i a la UGT, tot fent que aquesta central tinga la gran majoria dintre del COU: "*Se felicita a la Sociedad de Camareros y Cocineros por haber tomado el acuerdo de ingresar en la Unión General y que se les invite a que ingresen en este centro.*"²¹

Tot i que les lluites són contínues, tal com ja hem dit, tampoc durant el Trienni Bolxevic (1918-1920) responen a un programa revolucionari que tinga com a objectius prioritaris aconseguir el poder polític i la requisita de terres, comerços i fàbriques; sinó que aquella mobilització obrera era reformista i no revolucionària, ja que impulsava les lluites només per a millorar les condicions de vida de l'obrer. Així doncs, Rafael Cruz dirà al respecte: "*el discurso sindicalista prometia esperanza revolucionaria sin darle contenido radical. No habia planes ni estrategias dirigidas a la toma de la tierra... a la par que se buscaba la toma del poder político*" (Cruz, 1997: 288). Tanmateix la imatge idealitzada de la revolució contribuirà, si més no, al progressiu desenganxament dels obrers respecte els republicans; ja que els lligams encara eren molt forts; perquè molts mitings i les vigílies literàries de les celebracions de l'1 de Maig estaven moltes vegades protagonitzades pels líders republicans, com ara Fernando Gasset, Vicente Sos Baynat, Carles Selma, etc.

Conseqüentment el 1918, fins i tot, ja no es convidaran els republicans gassetistes, per a celebrar la setmana roja: "*...Debemos invitar a todos los elementos (pero) de las izquierdas.*"²²

La Revolució d'Octubre produirà en el PSOE, ja a principis de 1918, però sobretot el 1919, una pregona crisi entre els sindicalistes radicals, els

20. ANHSGC, P-S.caixa 28, Castelló. Llibre d'Actes de l'Assemblea de Directives del Centro Obrero *La Unión*, data 3/8/1918.

21. Ibidem.

22. Ibidem.

oficialistes i els socialistes moderats. Aquesta crisi acabà dividint el partit entre els terceristes, enfrontats amb els oficialistes, aquells a l'octubre de 1922 constituïran el PCE.

Miguel Santos no s'inclinà pels terceristes o comunistes, que volien adherir-se a la *Internacional Comunista* creada per Lenin, ans al contrari, des del principi ell serà un oficialista del PSOE; ja que en plena etapa de l'anomenat *Trienni Bolxevic* no fa mai referència a la Revolució Russa, tot demostrant que pertany al sector no comunista del PSOE; la seua tàctica continuà sent la del desenvolupament de la lluita socialista contra la carència de les subsistències.

Dintre d'aquesta tàctica, fins i tot utilitzarà la comparació amb altres ciutats com ara Madrid per a convèncer de la necessitat de fer un míting i una manifestació i tindre encesa la flama de la lluita socialista, però plenament reformista i democràtica, encara que no revolucionària.

La llarga convivència amb els republicans farà que també s'impregne de les seues exigències democratitzadores. La seua personalitat com a líder, anirà consolidant-se i sent la d'un socialista democràtic centrista: *"... se pagan más caras las subsistencias en Castellón, que en Madrid; y en cambio los jornales estan más baratos...no hay leyes que se cumplan, y que los obreros debemos hacerlas cumplir."*²³

Aleshores a Castelló, per la preponderància del sector socialista dirigit per Miguel Santos, no es donaren, en aquesta etapa, ni les manifestacions ni els mítings que tenien per finalitat ressaltar la Revolució Russa, tal com feren els socialistes terceristes arreu de l'Estat espanyol: *"hubo movilizaciones expresamente dedicadas a Rusia como las manifestaciones y los mítines pro-bolcheviques en el otoño rojo de 1918 y los primeros meses de 1919, organizados por los terceristas del PSOE."* (Cruz, 1997:286).

La primera vegada que ja es fa una referència clara a l'URSS, tot palesant la simpatia cap a la Revolució d'Octubre, és el 19 de juliol de 1920. Aleshores es demanà, als poders públics, el reconeixement oficial de l'URSS; però ho farà un membre, dels pocs existent encara del sector tercerista, que esdevindrà després en afiliat al Bloc Obrer i Camperol (BOC) és a dir, Julian Peirats:²⁴ *"Se acuerda comunicar a todos los Centros*

23. ANHSGC, P-S.caixa 28, Castelló. Llibre d'Actes de l'Assemblea de Directives del COU, data 7/2/1919.

24. PEIRATS AVINENT, Julián, empleat i comunista a Castelló de la Plana en el segle XX. Havia estat, juntament amb Donís Marsà, un dels fundadors del Partit Comunista d'Espanya a la província de Castelló. En iniciar-se la Segona República, milità al BOC i el 26 de setembre de 1931, en el moment de la seua constitució, fou nomenat secretari de la junta directiva del BOC de Castelló. Fou membre del Comitè Central de la Federació Comunista Ibèrica (BOC) a partir de 1933 i ho continuava sent el 1933, quan fou reelegit al tercer congrés del BOC celebrat a Barcelona el mes d'abril de 1934. Militant del POUM des de setembre de 1935, participà en la reunió del Comitè Central del nou partit que se celebrà a Barcelona el gener de 1936. Durant la Guerra Civil, va participar, en representació de Castelló, en el Comitè Central del nou

Obreros de la Provincias de España, inviten a los Ayuntamientos...a que pidan de los Poderes Públicos el reconocimiento de la República Socialista de Rusia..."²⁵

Que el moviment obrer castellonenc siga força moderat en aquests moments no és sols com a conseqüència que el seu líder principal és Miguel Santos; sinó que també influí el gran domini que tenen els republicans de tots el moviments socials de Castelló. Aquesta moderació era tan clara que, fins i tot, el mateix Fernando Gasset, en el diari *El Clamor*, arribà a afirmar que la classe obrera ací no era ni radical ni revolucionària: "*Señaló como se desarrollan los conflictos sociales, comparando el carácter agudo que adquieren en otras poblaciones y la tranquilidad con que se desenvuelven en Castellón, gracias al espíritu liberal y progresivo de nuestros obreros y patronos.*"²⁶

El 1920 ja n'hi ha dins del sector social d'esquerres, —com a conseqüència de les publicacions favorables en els diferents mitjans—, una imatge molt positiva de la Revolució d'Octubre i de l'URSS—; tal com demostra el seu mateix llibre d'actes del COU: "*El compañero Ribes propone que se celebre un mitin conmemorando el tercer aniversario de la venida de la República Socialista de Rusia*"; no obstant mai serà Miguel Santos el que fa els pronunciaments a favor, tot demostrant que ell comparteix l'opinió dels socialistes oficialistes.

La primera vegada que es palesa l'existència dels comunistes, com a sector escindits del PSOE, va ser en l'assemblea de directives de l'1 d'agost de 1921: "*En el caso de tomar parte en la asamblea general un compañero de la UGT, entienden que debería tomar parte también un compañero Comunista y otro Sindicalista.*"²⁷

En el context de 1922-1923 comença a ser un tema ja secundari la lluita contra la carestia de les subsistències, tot ocupant el primer lloc la crisi del moviment obrer, principalment de la CNT i la lluita contra les pràctiques de l'esquirolatge dintre del COU. En el context d'aquesta crisi i en l'etapa de la Dictadura de Primo de Rivera, Miguel Santos anirà ocupant un paper clau fins arribar a ser president i secretari del COU.

En primer lloc Miguel Santos va ser nomenat membre de la comissió que havia d'organitzar un míting i una manifestació per exigir responsabili-

partit que se celebrà a Barcelona els dies 12-16 de desembre de 1936, i fou un dels firmants del manifest en què s'acusava el PSUC de provocar la crisi de la Generalitat per frenar l'obra revolucionària del proletariat català. El novembre de 1937 formava part de la Comissió Gestora de l'Ajuntament de la que fou expulsat per la pressió del líder intel·lectual comunista Diego Perona.

25. AHNSPS, P-S.caixa 28, Castelló. Llibre d'Actes de l'Assemblea de Directives del COU, data 19/7/1920 p. 128.

26. *El Clamor*, 24/1/1920. El diari *El Clamor* era l'òrgan d'expressió del republicanisme centrista de Fernando Gasset abans de la dictadura de Primo de Rivera.

27. AHNSPS, P-S.caixa 28, Castelló. Llibre d'Actes de l'Assemblea de Directives del COU, data 1/8/1921.

tats del desastre d'Annual. Fou nomenat en l'assemblea de directives de novembre de 1921. També es pot constatar que la UGT ja és hegemònica en el COU, fins al punt que el president és Francisco Llorens, membre del sector més radical del PSOE.

No obstant, en 1922 i 1923 hi ha un debilitament progressiu del moviment obrer també a Castelló, ja que el nombre de vagues disminueix considerablement. La CNT es trobava pregonament debilitada i enfrontada entre l'ala sindicalista, representada per *Salvador Seguí* a Catalunya i *Angel Pestaña* al País Valencià, per una banda; per l'altra, estava l'ala més radical que constituirà després la FAI.

3. Miguel Santos i la dictadura de Primo de Rivera

Durant aquest període es produirà l'hegemonia completa del PSOE en el Centre Obrer *La Unión*, tot derrotant els partidaris de la CNT i del republicanisme gassetista; ja que es modificarà el reglament del Centre Obrer, tot imposant els socialistes la necessitat de parlar i fer política dintre del COU.

Quan comença la tercera dècada del segle XX, comença l'època *daurada de la taronja* al País Valencià i de manera especial a Castelló. Aleshores el procés de proletarització s'accelera considerablement, ja que una intensa immigració procedent de les comarques de l'interior, majoritàriament, passarà a treballar en la recollida i comercialització dels cítrics. De les 2,324 noves altes que es donen comparant els censos respectius de 1920 i 1930, corresponien al creixement vegetatiu 793, però 1,531 eren nous treballadors que adés havien segut camperols de les terres castellonenques de l'interior, obligats a emigrar per la crisi del vi i per l'atracció del comerç dels cítrics. Aquesta nova proletarització de Castelló convertia Miguel Santos, Francisco Llorens i en general a l'avantguarda proletària, en els mestres del procés de conscienciació d'aquesta part de la classe obrera castellonenca. Aquesta població obrera tenia aleshores una escassa consciència de classe tal com ha afirmat Eulalia de la Vega: “...una población obrera ...con escasa tradición de combate, por el hecho de haberse incorporado al trabajo industrial bajo la Dictadura de Primo de Rivera ...”(De la Vega, 1987:34-35).

Aleshores Miguel Santos funcionava com avantguarda i líder d'aquest nou segment del moviment obrer castellonenc. Fins i tot, el 1924 assumeix la presidència del *Centre de Societats Obreres La Unión*. Santos li donarà al COU una orientació cívica i política a les tasques del susdit Centre; ja que es tractava de realitzar aquelles tasques que corresponien als partits polítics, però aquests tots estaven il·legalitzats, fins i tot el PSOE.

Un exemple d'aquesta nova orientació de lluita de classes va ser la campanya contra la pujada de la llum a Castelló per la companyia

Comercial Elèctrica: “El Presidente(Miguel Santos) expone los acuerdos ...que en principio son el de no pagar el aumentose debía redactar unas conclusiones ...y con estas convocar a una asamblea a todo Castellón.”

Altrament en aquesta conjuntura es palesa que hi ha un acord implícit entre el líder ugetista Largo Caballero i el dictador Primo de Rivera; ja que, fins i tot, en el primer any de dictadura s'autoritza la manifestació de l'1 de Maig a Castelló. En aquest context, tal com ja hem dit, es canvià l'article del reglament, ficat pels republicans gassetistes i els anarquistes, que prohibia, tot imposant la *funció tribunicia* dels republicans, parlar de política en el *Centre de Societats Obreres* de Castelló.

Així doncs, *Francisco Llorens* que, conjuntament amb Miguel Santos, serien els regidors que representarien, durant la Segona República, al PSOE en la corporació municipal, proposa una esmena al reglament que si s'aprovava, els socialistes podrien parlar de política dintre del COU. Aquesta esmena, a més, plantejava respectar totes les tendències obreres que havien al si del COU. Aquesta va ser aprovada per la gran majoria d'associacions controlades per la UGT, la qual va quedar redactada de la següent forma: *“Queda la tribuna de este Centro libre para exponer todas las ideas políticas siempre que esten basadas en la lucha de clases respetando toda tendencia política de los demás, que son los principios de esta casa.”*²⁸

4. La maduresa personal i política de Miguel Santos: la Segona República

El dia 21 d'abril de 1931, a les 18 de la vesprada prenia possessió com a cinquè tinent d'alcalde, Miguel Santos Molina, com a conseqüència del triomf de la coalició *Republicana-Socialista*. Era una corporació de 30 regidors, distribuïts de la següent forma: 24 republicans, 2 socialistes, dos conservadors, 1 regionalista i 1 liberal.

Santos era un dels dos únics regidors del PSOE. Participava i fou regidor durant tot el període republicà, sent nomenat alcalde, quan va dimitir el segon alcalde republicà radical de Castelló, és a dir, en *Vicente Tirado Gimeno*, com a conseqüència del triomf del Front Popular.

Però anem a pams. Miguel Santos, que era una persona que a dures penes sabia escriure, com a bon sindicalista socialista estava dintre de la doble tàctica de la UGT i del PSOE, és a dir, calia acceptar el projecte de Fernando Gasset de fer de Castelló una ciutat digna de ser la capital de les comarques del nord del País Valencià, però alhora dins del COU acusaven els republicans de ser els representants de la burgesia i conseqüentment els seus interessos eren contraris als dels treballadors.

28. AHNSPS, P-S.caixa 128, Castelló. Llibre d'Actes de l'Assemblea de Directives del COU, data 10/4/1924.

Aquest projecte republicà gassetista es concretava, entre d'altres projectes, en els següents, tal com explicà el cabdill republicà: en primer lloc, estava acabar el port de Castelló; en segon lloc, calia el millorament de l'embassament del pantà de Maria Cristina; en tercer lloc, s'havia de crear l'Escola Normal de Mestres.

En la sessió ordinària del plenari municipal del 27 de maig de 1931, Santos votà la moció que demanava al Govern Provisional l'expulsió del jesuïtes perquè : *"dicha institución no era de carácter religioso sino que sus fines principales eran contrarios al bien del País y siempre favorables a sus negocios ..."*²⁹

El 1931 Santos Moliner encara no estava interessat pel tema de l'Estatut del País Valencià i, per tant, no participà en el debat que els gassetistes utilitzaren per rebutjar la proposta de creació d'una comissió per a redactar "el Estatuto de la Región Valenciana" que havia enviat l'alcalde del PURA de l'ajuntament de València a la corporació de Castelló.

Miguel Santos es va veure obligat a tolerar els atacs dels republicans gassetistes als decrets de Largo Caballero, tot valorant com a força important el manteniment de la coalició i defensar l'ocupació a base de torns dels treballadors aturats com a conseqüència de la crisi econòmica del 29. Aquesta crisi, tot i que va ser durant la campanya 1933/1934 quan més afectà i més desocupació hi havia, el 1931 ja començava a palesar-se en el sector de la construcció: *"... visita de obreros en paro al Sr. Alcalde... El Alcalde informa que los fondos del Ayuntamiento se han agotado ...hasta el punto de que ha aconsejado a algunos obreros que sus familiares vayan al comedor de caridad para poder alimentar-se."*³⁰

L'agreujament del problema de la desocupació, com a conseqüència de la crisi del comerç dels cítrics que afectarà especialment en la campanya 1933/1934, portà a una radicalització de la classe obrera. Aquesta radicalització menava els socialistes, i també Miguel Santos, a enfrontar-se als republicans: "La crisi de la conjunció Republicana -Socialista- esdevindrà frontal a partir de les experiències d'agreujament de la crisi".

5. El triomf del Front Popular i la consolidació del valencianisme polític

Després de les eleccions de febrer de 1936 Miguel Santos, en la sessió ordinària de l'Ajuntament de Castelló del dia 21, explicà la raó principal que el portava a acceptar ser l'alcalde accidental, tot dient que: "l'esquerra havia guanyat les eleccions"³¹ per tant aquesta volia, lògicament, governar en totes les institucions de l'Estat.

29. Arxiu Històric Municipal de Castelló (a partir d'ara AHMC), Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 27/5/1931.

30. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 16/12/1931.

31. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 21/2/1936.

Malgrat tot, el líder socialista, palesant la seua inclinació, des de sempre, cap la coalició amb els republicans, i tot volent integrar-los, va demanar l'ajuda dels regidors del Partit Republicà Radical, i fins i tot, va voler incloure els regidors conservadors i dinàstics.

No podem oblidar que el PSOE, assolia, en aquest context, l'alcaldia amb només dos regidors: Miguel Santos i Francisco Llorens. En el seu discurs de presa de possessió va dir que el que volia ell era que fos un govern municipal des de l'esquerra, però amb la col·laboració dels regidors del PRR; ja que considerava que el que els unia a tots era que calia millorar Castelló i el conjunt d'Espanya. A més a més, això era possible perquè ell ho faria tot seguint un camí liberal reformista, no revolucionari; però sí progressista:

Yo no renuncio a ocupar accidentalmente la Alcaldía y no renuncio por las mismas causas a que ha hecho referencia el Alcalde Sr. *Tirado Gimeno*...Espero que vosotros, Señores concejales, procurareis cooperar con las fuerzas de la izquierda de Castellón, en estos momentos, porque todos juntos caminemos por el camino liberal, por el camino progresista de siempre, avanzando cada día un poco más la Humanidad, con la fe puesta en los gloriosos destinos de España.³²

En aquests context històric de Govern del Front Popular també es reintegraren els regidors d'Acció Republicana de Castelló que havien abandonat la Corporació, després dels Fets d'Octubre de 1934. Aleshores *Ferran Vivas Lloret*, valencià nacionalista, aprofitant que s'acostaven les festes de la Magdalena va exigir hissar la senyera al balcó de la Casa Capitular de Castelló, tot rememorant la conquesta de la ciutat pel Rei en Jaume a la qual cosa s'adherí tot fent, Miguel Santos, gal·la de la seua tolerància i pluralitat democràtica: "...*debe izarse la enseña del País Valenciano, para que en esta fiesta emotiva, cordial...tremolen al unísono ...juntamente con la Enseña Nacional, la del País Valenciano.*"³³

Aquesta acta de la corporació municipal, i d'altres fonts històriques com ara els articles de premsa d'aquesta època, demostren que el període posterior al Front Popular a Castelló representa la conjuntura de la maduresa del valencianisme polític. Fins al punt que aleshores la denominació del nostre poble, com a País Valencià, estava totalment acceptada per la majoria de forces polítiques, àdhuc les dretanes, i sindicals.

Durant el període, força curt, del seu manament com alcalde, Santos aplicà de forma contundent la legislació laica especialment pel que respecta a l'article 26 de la Constitució de 1931. Fins i tot va ser aplicada no convidant el clero a l'hora d'organitzar les festes de la Magdalena: "El

32. Ibidem.

33. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 26/2/1936.

Ayuntamiento es parte del Estado republicano, y segun la Constitución vigente, la República no reconoce Religión alguna como oficial, ya que el régimen vigente...es laico."³⁴

Altrament, i per pressió de l'esquerra, l'alcalde socialista aplicà la nova tàctica de reduir els tràmits burocràtics. Així doncs, en la sessió plenària del dia 4 de març de 1936 s'acordà l'enderrocament del convent i de l'església Santa Clara i també de l'Institut Vell: "*sobre el derribo del Instituto Viejo.*"³⁵

Miguel Santos, influït pels republicans valencianistes d'Acció Republicana de Castelló, va ser qui aplicà, des de la corporació municipal castellonenca, un valencianisme ja madur, tot col·laborant amb Ferran Vivas quan aquest considerava que els ajuntaments han de defensar també tot allò que forma part del patrimoni històric i cultural del nostre poble.

En aquest sentit, per haver defensat la *identitat nacional del País Valencià*, en la sessió ordinària del Plenari municipal del 18 de març va rebre una felicitació de l'organització valencianista *Nova Germania*, com a conseqüència de l'homenatge que s'havia rendit a la senyera del País Valencià: "*a la Enseña del País Valenciano en las pasadas fiestas de la Magdalena.*"³⁶ A més a més, fou felicitada també la corporació municipal presidida per ell, pel *Consell de Cultura* de la revista *Proa*.³⁷ Fins i tot, l'alcalde Santos, va rebre una felicitació de la Generalitat de Catalunya, per les bones paraules que va pronunciar en el moment de l'arriada de la senyera amb motiu de les festes magdaleneres.

Aquesta actitud de Miguel Santos té força mèrit, ja que, amb ell, una part considerable de l'esquerra marxista assolí la reivindicació dels senyals d'identitat valenciana, almenys en la vessant autonomista; tal com demostren les actes municipals on es palesa que fins i tot l'alcalde socialista va rebre la felicitació de la Generalitat de Catalunya: "*Se dio cuenta de un oficio del Presidente de la Generalidad de Cataluña, agradeciendo las palabras dedicadas a aquella Región en el momento de arriar la Señera del País Valencià...*"³⁸

A més a més, com que s'havia rebut un ofici de l'Ajuntament de València per a crear una comissió i demanar l'*Estatut del País Valencià* ell li donà un suport total. Novament fou, Ferran Vivas Lloret, el defensor de la importància de l'acord de l'Ajuntament de la Capital del Túria: "*interesando la adhesión de Castellón al acuerdo adoptado en la sesión celebrada el día veinticuatro de abril pasado referente a iniciar las gestiones conducentes a la obtención del Estatuto del País Valenciano.*"³⁹

34. *Ibidem*.

35. *Ibidem*.

36. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 18/3/1936.

37. AHMC, Llibre d'Actes a de l'Ajuntament de Castelló, 3/4/1936.

38. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 25/3/1936.

39. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 15/5/1936.

Llavors Santos, tot donant-li el seu suport com a alcalde de Castelló, proposà que la corporació castellonenca s'adherira aquest acord: *"propono que se conteste a dicha comunicación adheriéndose con gran entusiasmo al acuerdo a la que la misma se refiera, sobre todo, significando eso la reafirmación de nuestra personalidad."*⁴⁰

Aquesta comissió fou nomenada en la sessió ordinària de l'ajuntament del dia 20 de maig de 1936, estava constituïda pels següents regidors: *Miguel Santos Moliner*, alcalde, de PSOE; *Juan Guerrero Domènec*, dinàstic regionalista; *Ferran Vivas Lloret* (ER); *Carles Selma Roig*, PRR; *José Pascual Tirado*, dinàstic conservador.⁴¹

Al si d'aquesta comissió Pro-Estatut, en la qual hi pertanyien, fins i tot, representants del republicanisme gassetista de primera línia com ara Carles Selma, tot demostrant la transformació més valencianista d'un sector d'aquest partit; s'estudià la proposta de l'Ajuntament de València i es redactà, ja amb un català molt correcte, una resolució que demanava iniciar les gestions per aconseguir l'Estatut: *"...L'Ajuntament de Castelló de la Plana acorda adherir-se a l'acord pres per l'Ajuntament de València en sessió del 24 d'abril, d'iniciar les gestions per a l'estructuració, propaganda i consecució de l'Estatut del País Valencià, confiant-se procurará fer obra de veritable germanor valenciana."*⁴²

Santos Moliner, com a alcalde socialista, volia també donar-li un impuls a una sèrie d'obres i projectes urbanístics encara pendents per a millorar Castelló. Eren els projectes aturats per la burocràcia, la crisi econòmica i la crisi política anterior. Amb aquestes obres volia aconseguir no sols millorar Castelló, sinó també, com no podia ser d'altra manera, disminuir l'atur.

Es tractava d'aconseguir, doncs, subvencions de la *Junta Central sobre el Paro Obrero*, per a finançar els projectes tantes voltes ja proposats. Obres que estaven pendents de realització. Aquestes eren: la construcció del Palau de Justícia, la urbanització de l'Hort dels Soguers, l'enderrocament de l'Institut Vell amb l'antiga església de Santa Clara, la construcció d'escoles i l'escorxador.

Els projectes d'execució d'aquests obres estava projectat per l'arquitecte municipal, Vicent Traver; no obstant això l'Ajuntament no tenia recursos suficients per a realitzar-los tots plegats. S'esperava que l'Estat financés aquests projectes fins al 50%, ja que la inversió era per a solucionar el problema de l'atur. Tanmateix el caràcter de provisionalitat d'aquesta corporació i la manca de recursos de l'Estat republicà va fer que els projectes no s'iniciaren, tot demostrant que la crisi i l'escassetat de recursos dificultà encara més la gestió republicana.⁴³

40. Ibidem.

41. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 20/5/1936.

42. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 27/5/1936.

43. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 4/3/1936.

Els diners de les subvencions per a fer les obres tampoc arribaven mai, malgrat el viatge a Madrid que va fer l'alcalde i els regidors d'Esquerra Republicana. Aquests varen fer gestions a la capital de l'Estat acompanyats pels diputats electes de Castelló: *Francesc Casas Sala* (E.R.), *Juan Sapiña* (PSOE) i *Gómez Hidalgo* (Unión Republicana). Aquestes gestions van fer possible aconseguir, almenys, 47,000 pessetes que encara restaven de la subvenció anterior, que serien per a jornals d'aturats. Aleshores aquestes es donaren per a construir el *Palau de Justicia*.

Acompañada la comisión por los diputados: Srs. Gómez Hidalgo, Francesc Casas Sala y Joan Sapiña se gestionó la cantidad de subvención girada por la *Junta Nacional del Paro Obrero* para la construcción del Palacio de Justicia, y a ese efecto, ya se había remitido la oportuna instancia a Madrid, con lo cual podrían gastarse las cuarenta y siete mil pesetas que restan de la subvención en jornales.⁴⁴

D'altra banda, la comissió castellonenca que ell encapçalava va ser rebuda en el Ministeri d'Instrucció Pública per *Marcelino Domingo*, el qual els va prometre que l'arquitecte Flores redactaria immediatament el projecte per a construir la Normal i grups escolars: "*quien prometió que el Proyecto de Escuela Normal y Grupos Escolares, seria ultimado... inmediatamente.*"⁴⁵

Aleshores encara que no es realitzarien durant el seu manament, s'havia donat un fort impuls als projectes aturats per la burocràcia i la crisi municipal, que venia arrossegant-se des d'octubre de 1934. El colp d'Estat truncaria totalment molts d'aquesta projectes i també l'empenta envers l'Estatut i el desenvolupament del valencianisme polític que ja s'havia donat. No obstant això, en la sessió plenària del 8 d'abril de 1936 s'aprovava la construcció de l'escorxador de Castelló: "*La Comisión Especial del Matadero...propone...para abordar de manera rápida y eficaz la construcción del edificio destinado a Matadero Municipal por tratarse de aquellas que favorecen la disminución del paro obrero...*"⁴⁶

A més a més, tot aplicant el programa del Front Popular, amb data del 27 de maig, es procedia a la lectura de l'ordre ministerial d'Instrucció Pública del 6 del mateix mes, respecte a la substitució de l'ensenyament religiós. Ordre ministerial que ell ja no podrà aplicar, perquè la corporació que ell presidia va ser substituïda per una *Comissió Gestora Municipal* on els regidors que corresponien al PSOE ja serien del sector revolucionari de Largo Caballero.

Aleshores podem concloure que el seu període es va reproduir, tal com corresponia a la línia reformista del PSOE de Prieto, la coalició

44. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 3/4/1936.

45. *Ibidem*.

46. AHMC, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Castelló, 8/5/1936.

Republicana-Socialista; però a hores d'ara amb una major incidència i poder de l'Esquerra Republicana i valencianista, més que no pas la que es donà en el primer bienni; ja que com recordarem la coalició, en aquest primer bienni, va ser amb el republicanisme radical centrista de Fernando Gasset.

Bibliografia

- ARMENGOT, T. I TORRES, R. C. (2008): *La repressió franquista al País Valencià, Borriana i Manises*, Tres i Quatre, València.
- CRUZ, R. I PÉREZ LEDESMA, M. (eds.) (1997): *Cultura y movilización en la España Contemporánea*, Alianza Universidad, Madrid.
- GABARDA, V. (1993): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Alfons el Magnànim, València
- (1996): *La represión en la Retaguardia Republicana*, País Valencià, 1936-1939. Alfons el Magnànim IVEI, Generalitat Valenciana, València.
- GRAU REIG, V. (1995): *República i Guerra: Republicanisme i Revolució a Castelló. 14 d'abril de 1931-desembre de 1936*, Universitat de València.
- (2007): *Segona República i Guerra Civil a Castelló. Discurs Republicà, Mobilització política i sindicalisme Revolucionari*, UJI, Tesi doctoral inèdita.
- PEÑA, F. (2010): *El precio de la derrota. La ley de responsabilidades políticas en Castellón, 1939-1945*, Universitat Jaume I, Col·lecció d'Humanitats N° 33, Castelló.
- PORCAR, J. L.: (2008) *La memòria i les víctimes. Repressió franquista a les comarques de Castelló*, Grup per la Recerca de la Memòria Històrica, Castelló.
- REIG, R. (1996): «En el Período de Entreguerres» dins de PIQUERAS, J. A. i CHUST, M.: *Republicanos y Repúblicas en España*, Siglo Veintiuno editores, Madrid.
- VEGA, E. (1987): *Anarquistas y Sindicalistas (1931-1936)*, Alfons el Magnànim, IVEI, València.